

A szóbeliség és írásbeliség viszonya

Tematika: az orális kommunikáció sajátosságai : kiegészítő kódok (az akusztikus metafora, a gesztusok, a hallgatás), a beszéd mint esemény, a nyitott szöveg, a szövegazonosság hiánya, a memorizálás kényszere; az írott szöveg sajátosságai: a zárt szöveg, az emlékezet kihelyezése, az egyedi szövegek számának növekedése, az explicit szöveg, az írott szöveg vizualitása, a fizikai határok áthidalása.

Terminológia: akusztikus metafora, a hallgatás stratégiája, rituális koherencia, textuális koherencia, az emlékezet kihelyezése, implikációs tartomány.

E fejezet témáját a következő kérdések érzékeltethetik. Van-e különbség a nyelv írott és beszélt változata között? Kifejezhető-e jelentésmódosulás nélkül ugyanazok a tartalmak szóban is, írásban is? Konvertálható-e az orális szöveg az írott regiszterbe, az írott szöveg az orális regiszterbe? Ha vannak különbségek, azok retorikai-stilisztikai természetűek-e, azaz a kommunikációs technológia természetéből, lehetőségeiből erednek? Melyek azok a jelentésközvetítő, szövegszervező eljárások, amelyek csupán a szóbeliségre, s melyek azok, amelyek az írásbeliségre jellemzőek? Vagy pedig, az oralitás és az írás közötti különbség milyen mértékben értelmezhető eltérő kommunikációs habitusként és attitűdként? A különböző történeti-kulturális kontextusok milyen mértékben részesítik előnyben az oralitást vagy az írást? Milyen viszonyban van egymással, koronként és kulturális környezetként, az oralitás és az írás? Milyen eltérő gesztusokat, kapcsolattartási habitusokat, emlékezési technikákat és alakzatokat ismer és gyakorol a beszélő/az író ember?

A szöveg orális és írott kivitelezése között látszólag csupán technológiai eltérés létezik. Valójában azonban az oralitás és az írás sajátos funkciókkal rendelkezik, a kommunikációs gyakorlatban hol egyikhez, hol a másikhoz rendelődik hozzá megkülönböztető jelentés. Bármennyire nem perdöntő, az oralitás és írás közötti különbség szemléltetésére terepmunka élményei szolgálnak. Az 1970-es években a mezősi Detreheuntelepen egy idős ortodox asszony a hiedelemtudásáról beszélt. Kiderült, gyógyítani tudja az igézést. Az imát azonban nem mondhatta el. Anyjától vette át, s ha elmondja, akkor a gyógyítóerő az imával együtt átszáll a gyűjtőre. A jelenlévő unokája ajánlotta fel a segítséget. Iskoláskorú volt, írni tudott, s az imát nagyanyjától ő korábban megtanulta már. Leírta, s így adta át a gyűjtőnek. Az írás nem volt képes közvetíteni az ima erejét. A másik, hasonló eset Magyarorszáthoz kötődik. Egy esti beszélgetésen több szomszéd család vett részt. A beszélgetés egy pontján B. Erzsi, a közismerten közlékeny asszony furcsán kezdett viselkedni: beszélni is szeretett volna, s megszólalni sem mert. A helyzet megoldására ő jött rá. Papírt kért, s oda jegyezte fel a trágár szavakat is tartalmazó tréfás találós kérdést. Felnőttként, szomszédai előtt szégyellnie kellett volna magát a csúnya szavakért. Ha leírta ugyanazt a szöveget, a szégyenérzet nem állt elő.

Hogy egyazon kultúrában a szó és az írás elválik egymástól, s használatukat kulturális szabályok írják elő, ezek a példák meggyőzően tanúsíthatják.

Az orális kommunikáció sajátosságai

Kiegészítő kódok. Az orális kultúra a szöveghez két kiegészítő expresszív kódot rendel hozzá.

A melódiát a nyelvész Fónagy Iván akusztikus metaforának nevezte (Fónagy I. 1991). A népköltészetet jellemző Solymossy Sándor részletesen kitért az oralitás–írás dichotómiára. Idézzük néhány mondatát: „Az írott mű sokat vesz a holt betűiben; ha előadása még oly közvetlen is, rideggé válik az élő szó eleven erejének híján. [...] Hiányzik a személytelen betűsorból az élő közlés eleven közvetlensége, az a lényeges velejáró, amely elnyomja az egyesek egyéni ítéletét s igazi beleélést, átérzést kelt a hallgatóban. Verses alkotást a nép élvez igazán, mert élő szóból hallja; csak ebben jut igazi érvényre a ritmus bája, a rímek összecsilingelése” (Solymossy S. 1941–1943: 13).

A nyelv nyújtotta lehetőségeket a beszédaktus idején, a szöveg akusztikus formában való megjelenítésekor az egyén szándékának, adottságainak, a helyzet előírásainak függvényében veszi igénybe. Az egyéni döntések a kommunikáció e vonatkozásban is kulturális habitusokhoz igazodnak. A beszéd és a személyiség viszonyát értelmezve az amerikai indián nyelveket vizsgáló Edward Sapir tette a következő megjegyzést: „A személyiséget illetően téves következtetésekre juthatunk a hanglejtés alapján, ha nem vesszük figyelembe a nyelvközösség normáit vagy azt a körülményt, hogy egy adott egyén valamely idegen nyelv intonációjával beszél egy nyelvet. A társadalmi háttér számbavétele nélkül semmiképpen sem juthatunk helyes megállapításokhoz a beszéd alapján. Ha például egy japán anyanyelvű ember monoton hangon beszél, téves volna azt hinnünk, hogy az illető ugyanazt a személyiségtípust képviseli, mint egy ugyanolyan intonációt használó amerikai. Ha továbbá egy olasz lehetőleg minél több zenei elemet használ angol beszédében, hajlamosak vagyunk az illetőt temperamentumos, érdekes személyiségnek tartani. Ebben az esetben is tévedhetünk, ha nem ismerjük a szokványos olasz hanglejtés normáit, a beszéd dallam olasz nyelvi formáit” (E. Sapir 1971: 124). A beszédritmussal kapcsolatosan a szerző ugyanezt a megjegyzést teszi: „A beszédritmust mindenekelőtt az a nyelvközösség határozza meg, amelyben felnőttünk, nem pedig saját személyiségünk természete. [...] Társadalmunk egyes rétegei kerülnek az erős érzelmi elemek használatát, mások viszont megengedik vagy megkövetelik azt. Művelt körökben sokkal kisebb az amplitúdója az intonációnak és a hangnyomatéknak, mint például egy baseball vagy labdarúgó-mérkőzés közönsége esetében” (E. Sapir 1971a: 124–125). A hangerő, a hanglejtés, a ritmus, a beszéd folyamatossága, a beszédtempó tehát nem csupán a személyiséget, hanem általában a csoportkultúrát is jellemzi. Örvendetes módon a népdalok, népballadák dallamkészlete mellett gazdag tudással rendelkezünk a gyermekjátékok, a szertartásdalok, a halottsiratók, a mesemondás dallamvezetéséről. Ez a tudás a továbbiakban remélhetőleg tovább fog gyarapodni, a rituális beszéd, az orális kommunikáció lehetőségeinek kutatása által.

A népi kultúra orális szövegeinek szemantikai jelentését az akusztika mellett a gesztusok is kiegészítik, alátámasztják és árnyalják. A korábban idézett szerző figyelmeztet arra, hogy az orális nyelv és gesztuskommunikáció hol interferál egymással, hol egymástól függetlenül, párhuzamosan működik: „A hanglejtés éppúgy szolgálhat érzelmek kifejezéséül, mint az ökölbe szorított kéz, a kézlegyintés, a vállrándítás vagy a szemöldök összevonása. A gesztusok és a nyelv állandóan egybefolyanak ugyan, de számos pszichológiai és történeti tény arra mutat, hogy nem könnyen kivehető, de mégis pontos határvonal húzódik közöttük” (E. Sapir 1971b: 134). A nemverbális kommunikáció külön – jelen kérdésekkel csupán periférikusan érintkező – irodalommal rendelkezik. Roman Jakobson szerint bizonyos gesztusok egyetemes érvényűek, mások mindössze egy-egy társadalomban állandósulnak (R. Jakobson 1969).

Az oralitás nem csupán az írással osztozik a jelentéshordozó funkció fölött. A beszéddel ellentétben szerveződik a hallgatás stratégiája. A hallgatás egyaránt lehet kulturális viselkedés, és a társadalmi szereppel együttjáró viselkedés: a tiszteletadás, a gyász, az alávetettség, a tiltakozás, a meditáció formája. V. N. Toporov értelmezése szerint a hallgatás az egyházi hagyományban hosszas fejlődés után vált a külsőleg megformált szöveg antitézisévé (V. N. Toporov 1982: 84).

A beszéd mint esemény. *Elmenvén azért, tegyetek tanítványokká minden népeket* – hangzik el a krisztusi, vándorlásra való felszólítás Máté evangéliumában (28. rész, 19. vers). Miért? Mert elsődlegesen, sőt kizárólagosan orális kultúráról van szó, amelyben az élő szó (a távbeszélést megelőzően) csupán közvetlen fizikai kontaktus által adható át. Ez a fajta kommunikáció nem csupán az írásbeliség előtti fázisban élő népek kultúrájában található meg. R. Lapointe az orális hagyományt olyan kultúrának tekinti, amelyben az írott kommunikáció vagy nem létezik, vagy szűkkörű a használata (R. Lapointe 1997: 8). Az olyan ezoterikus kultúrák, mint a mágia és alkímia, az oralitást preferálták. A középkori Európa ezért volt tele a hallgatókat kereső mágusokkal és a mestereket kereső diákokkal.

Az orális kommunikáció esetében a közlés, a beszéd esemény a beszélő és a hallgató számára. Egyazon fizikai térben, hallótávolságon belül kell lenniük. A szövegek előadása egy szituációra irányul, s az esemény szintaxisát követi, amely különböző rituális szerepeket aktivizál és viselkedési módokat ír elő. Ezek a szerepek és verbális viselkedési módok beszédhelyzetenként változnak (jeles napok, átmeneti rítusok, évfordulós ünnepek, alkalmi összejövetelek). Az esemény szintaxisa tartalmazza a szövegek előállításának, előadásának, az előadás helyének, idejének, módjának, az elhangzott szövegek interpretációjának szabályait. Ezt az összefüggést Jan Assmann a *rituális koherencia* terminussal nevezi meg. A szerző szerint a rituális koherencia a ceremoniális kommunikáció szerkezeti elemei között teremődik meg (J. Assmann 1999: 141).

Az esemény a résztvevőket más-más mértékben, formában veszi igénybe, s ennek függvényében emlékezetessé teszi őket. Az esemény a lokális társadalmak közös tudásának kialakulása, megerősítése számára adekvát alkalom. Az egyénnek ilyenkor van

alkalma megfigyelni a szabályok működését, az egyéni viselkedésre válaszként elhangzó reakciókat, s mind az eszményi viselkedés, mind a normasértés személyes élmény formájában kerül be az emlékezetbe.

Az orális szövegek elhangzása magán hordozza a beszélő egyén kompetenciáit és szándékait.

A nyitott szöveg. Az orális szöveg nyitott a kontextusra, sőt jelentésének egy része a szövegen kívül, a kontextusban marad benne. Az orális szövegben nincsenek kimondva azok az információk, amelyek a tartalom részét képezik ugyan, de amelyek az eseményben résztvevők számára evidenciát képeznek (a környezetre, az aktuális helyzetre vonatkozó információk). A nyelven kívüli kontextus elemei: 1. a közös térbeli környezet, 2. az adott helyzet azonos ismerete és értelmezése, 3. a helyzet azonos megítélése. A mögöttes tartalom a szöveg értelmezési horizontja. Minthogy a partnerek egyazon helyzet részesei, a szöveg implikációs tartománya számukra azonos, adott (M. M. Bahtyin 1985: 17–19). A szövegeknek kizárólagosan a kontextusukban való értelmezhetőségét több szakmunka hangsúlyozza. Olyan munkák, amelyek a szájhagyománynak, a kommunikatív emlékezetnek írásban való megörökítését problematizálják. Említett tanulmányában R. Lapointe írja: „a nyelv általános értelemben mindig valamilyen helyzethez köthető, a beszélt nyelvi kijelentéseket pedig sajátosan meghatározzák a beszéd elhangzását kísérő körülmények” (R. Lapointe 1997: 11). W. J. Ong pedig: „Minden szóbeli megnyilatkozás olyan szituációból származik, amely nem mondható kizárólag verbálisnak: egy vagy több személy ilyenkor élő kapcsolatban áll egy vagy több személlyel” (W. J. Ong 1998: 149). A helyzet érzékeltetésére idézzük a szerző által leírt, Márk evangélista dilemmáját értelmező példát. A krisztusi tanítások szájhagyomány útján terjednek generációról generációra. Az áthagyományozással pedig a változás is együtt jár. A hiteles hagyományt megörökíteni szándékozó evangélista megtalálja az egyedüli utat: a krisztusi tanításokat csupán elhangzásuk eredeti körülményei közepette lehet megérteni és torzítás nélkül megörökíteni. A krisztusi tanítások ugyanis eleven szóval, adott társadalmi kontextusban és helyzetben hangzottak el. Ezek írásban való megörökítése feltételezi ennek a kontextusnak az írásba való beemelését (W. J. Ong 1998, különösen 150–152). Itt tesszük szóvá, hogy a folklorisztikai kutatások ezzel a dilemmával alig számoltak. Az orális hagyományt (népmesék, népballadák, proverbiumok stb.) az elhangzás kontextusának megörökítése nélkül emelték be az irodalomba.

A szövegazonosság hiánya. Az oralitásból természetes módon következik a szövegazonosság hiánya, az elhangzott szöveg egyedisége. S most – a márki dilemmán túl – az orális kultúra e tulajdonságában a rugalmasságot, a helyzethez való alkalmazkodni, megváltozni tudást, az aktualitásra, egyediségre, egyszerűségekre való törekvést kell látnunk. Jól tudjuk, önmagában a vicc szüzséje és csattanója még nem garantálja a viccmondás hatását. Az előadásnak a vicc szüzséjét mindig egy adott helyzethez kell hozzáigazítania.

Érdekes példát mesél el J. Goody és I. Watt a nigériai tivekről. Ez a törzs – sok más néphez hasonlóan – úgy törvénykezett, hogy 12 nemzedékig tartotta számon őseit, s a felmerülő vitás helyzetre a genealógiában keresett párhuzamot. Ezt látva a brit tisztviselők papírra vetették a genealógiát, s a törvénykezésben perdöntő helyzeteket. Évtizedek múltán azonban a bennszülöttek voltak azok, akik tiltakozni kezdtek e törvények merevsége miatt: megörökített voltuk miatt az analóg helyzeteket nem lehetett hozzáigazítani az aktuális helyzethez (J. Goody–I. Watt 1998: 117–119). Ezért követte felháborodás a mezősegi Széken Győri Klára könyvének megjelenését. A széki fiatalok titkait jól ismerő mesélő asszony életének elmesélése során bőven idézett a faluban keringő híresztelésekből. Ilyenképpen aminek hamar el kellett volna felejtődnie, vagy titokban kellett volna maradnia, az megörökítve került a nyilvánosság elé (Győri K. 1975, Keszeg V. 2001).

A memorizálás kényszere. Az orális kultúra együtt jár a memorizálás kényszerével. Mindaz, ami emlékezetre méltó, a személyes memóriában tárolódik. „Az írástudatlan emberek, a »természeti népek«, de a magasabb műveltségűek is hihetetlen mennyiségű tény, adatot tudnak elraktározni emlékezetükben, minden belső kapcsolat nélkül, azonkívül végtelen hosszúságú krónikákat, eposzokat, mitológiákat, meséket. Hozzájuk képest az írástudó, könyvekre, feljegyzésekre támaszkodó kultúrember emlékezete igen gyöngye már. Nem véletlen, hogy az ember már oly korán »feltalálta« a beszéd ritmizálását: a verset, az ütemező énekmondást, ez valóban a legjobb emlékezet-erősítő” (Várkonyi N. 2001: 13). A különböző társadalmak különböző emlékezés-technikákat dolgoztak ki, érvényesítettek. Ilyenek a formalizált beszédfordulatok (J. Vansina 1965: 55, A. B. Lord 2000), a rituális körülmények közötti recitálás, a dallamok (M. Jousse 1981), a tudás nagy, összefüggő szövegben való megszerkesztése. Az ismétlés strukturális szükségesség, emlékezést segítő eljárás (R. Jakobson 1969a). A különböző orális társadalmak fontosnak tartott tudása az eposzok nagy kompozíciójában volt lefektetve (E. Havelock 1998: 82).

Ruth Finnegan az orális költészetéről írott munkájában hangsúlyozza, hogy az ismétlés, a formulák használata nem csupán az orális költészetet jellemzi, az írott irodalomban is alkalmazott eljárás (R. Finnegan 1977). Marót Károly az ismétlésből eredő ritmust nem poétikai, hanem a mágikus (varázsló) funkcióból eredeztette (Marót K. 1958). V. N. Toporov szerint a szövegbeli ismétlődés a rítusokban, a meditációban és a természetben meglévő ismétlődéssel van kapcsolatban (V. N. Toporov 1982: 84).

Az orális tradíciójú társadalmakban az orális hagyomány (imák, legendák, mítoszok, mesék, eredettörténet, ősök emléke) specialisták kezében van. Társadalmi megbecsülésnek örvendenek, kivételes képességgel rendelkeznek. Tudásukra az öregektől, specialistáktól, álomban, kinyilatkoztatás formájában tesznek szert, s szertartásos körülmények között mutatják be a beavatottnak. A gondolat több mítoszkatató életművének viszatérő motívuma. Lucien Lévy-Bruhl, aki olvasmányai alapján a törzsi társadalmakat a „primitív mentalitás”, a „misztikus élmények” domináns szerepével jellemezte, ismétlenül kinyilatkoztatásból következtette ki a tudást, s ennek orális közvetítését hangsúlyoz-

ta (L. Lévy-Bruhl 1922: 94–123, 1938: 98–133). A szent és a profán paradigmáját élesen különválasztó Mircea Eliade az „igazi történelemnek” a beavatás során megszerezhető, és a reveláció formájában megtapasztalható ezoterikus tudást nevezte. Értelmezése szerint ennek elfelejtése bűn, s következménye a káosz állapotába való visszahullás (M. Eliade 1978: 8–9, 15).

Az archaikus imákat felfedező Erdélyi Zsuzsanna e szövegekkel kapcsolatban újrafogalmazza az etnológiai irodalom szómágiáról vallott meggyőződését. „Aki »tudja a szót«, felhasználhatja erejét. Az ima a szó hatalmára épít, mely viszont a szó hangalakjához fűződik. Maga az elmondás idézi föl varázserejét, mellyel az istenség, szellem, rontó démon stb. kényszeríthető a kérelem, sokszor parancs erejű fölszólítás teljesítésére” (Erdélyi Zs. 1976: 97). Az archaikus imák elsősorban az oralitást használó társadalom ima-repertóriumát képezték. „Ez a régiak imádsága volt. Mer a régiak nem tudtak írni és olvasni és amit úgy hallottak, az úgy rájuk ragadt, meg is őrizték, megmaradt az agyukban” (Nagykanizsa 1972, idézi Erdélyi Zs. 1976: 78). A verses forma a memorizálást segítette: „Nem vót elég pap és tanító a tanyákon... egyszerű parasztemberek tanították a hittant és a 12 apostolt, a tízparancsolatot. A tízparancsolatot rendszerint versebe tanították meg, mert így a gyerekek könnyebben [felidéztek]” (Erdélyi Zs. 1976: 80). Az előadásban domináltak az paralingvisztikai elemek: „Nemcsak úgy, mint a szajkó, hogy tudom ezt a verset, aztán egyformán elmondom. [...] Imádkozni is úgy szoktam, ahogy kívántatik...hangsúlyozsan kő, nemcsak egyformán elmondani, mer nincs annak akkor semmi értelme...” (Erdélyi Zs. 1976: 83).

Az írott szöveg sajátosságai

A zárt szöveg. Az írott szöveg függetlenedik kontextusától, kiszakad abból a rituális koherenciából, amelyben a szöveg megszületik. Ezt követően kapcsolatba kerül más írott szövegekkel (intertextuális kapcsolódás). Az ismétlésen, a megjelenítésen alapuló rituális koherenciával szemben a textuális koherencia a szövegek kapcsolódását jelenti (J. Assmann 1999: 17). A populáris írásbeliség esetében az írott szöveg kontextusa árnyalódik. Például a lakodalom írott szövegeinek nagy része ugyanúgy egy szituációra irányul, ugyanúgy egy rituális koherencia része, mint az orális szöveg. S bár igaz, hogy túléli elsődleges (a megírás és az előadás) kontextusát, de továbbra is egy lokális életvilág (pl. családi levéltár) része marad. Miközben a verset a szerző is megőrzi, a vers leválik a megalkotójáról, s eltávolodik tőle. Rendre az előadó (pl. vőfély) szerepkörébe kerül át, majd évtizedeken keresztül az ifjú pár tulajdonában marad, lakodalmukra emlékeztetve őket.

Az emlékezet kihelyezése. Az írás az emlékezet kihelyezésének egyik formája. Ezáltal felszabadít az emlékezetben való őrzés kényszere alól. Az emlékezet kívülre telepítése által lényegesen megváltozik a tudás architektúrája, a tudáshoz való viszonyulás. A tudás textuális formában, tárolókban, mesterségesen megalkotott rendszerben van lefektetve, s különböző eljárásokkal kereshető meg. E létformája miatt az egyéni emlékezet sérülékeny, ellenőrizhető, megsemmisíthető, helyettesíthető (J. Assmann 1999: 23).

Írott volta miatt hosszasan garantálja a szöveg állandóságát. A szöveg szükség esetén (az emlékezés szándékával vagy újrafelhasználás céljából) újra előkereshető. A sírfelirat, a gyászjelentő, a templomok feliratai (harangok, bútorzat, textíliák feliratai) olyan szö-

vegtípusok, amelyek a jövőhöz szólnak. A kéziratos füzetek (emlékverses füzetek, receptes füzetek) bejegyzései bármikor hozzáférhetővé válnak.

A végső formában való létezés miatt az írott szöveg elveszíti rugalmasságát, konzervatívává válik, létrejötté korára kezd emlékeztetni.

Az egyedi szövegek. Az írással együtt megnő az egyedi szövegek vagy szövegváltozatok száma. Az egyes lakodalmakra újabb, teljes versgyűjtemények készülnek, a farsangtemetésen minden évben új, friss verset adnak elő. A kreativitás tulajdonképpen abból ered, hogy a szövegből elmaradnak az emlékeztető sztereotípiák. A nyelvi megformálás változatosabbá, egyedivé alakul. A szintaktikai struktúrák bonyolultabbak, a mondatok hosszabbak lesznek, a szóhasználat választékosabbá válik (J. Goody 1998). Az írásban a stílus előtérbe kerül. Az önkifejezést kívánja megvalósítani, s nem feltétlenül rendelkezik aktuális kommunikációs szándékkal.

Az explicit szöveg. A kontextusból való kiszakadás miatt az írott szövegnek explicitnek kell lennie. Ezért az írott alkotások zárt kompozícióval rendelkező írásművek.

Az írás a Homérosz és a Platón közötti időszakban érik be. Megszületik a fogalmi gondolkodás. Az írott szöveg a szavakat kiemeli az elhangzás fizikai kontextusából, szabályos formába rendezi el, az ideák hordozóivá teszi őket. „Nézetem szerint a Platón előtti költemények egy kizárólagosan orális jellegű oktatás kereteibe illeszkedtek, mégpedig egy olyan Görögországban, amelyben minimális szerepe volt az írott szónak. Platón ezt az orális, vagy poétikus oktatást kívánta saját filozófiai programjával helyettesíteni” (E. A. Havelock 1998: 57). Az orális kultúra a maga, formulákból építkező stílusával „nem csupán bizonyos verbális és metrikus szokásokat képviselt, hanem egyfajta gondolkodásmódot vagy szellemi állapotot is” (E. Havelock 1998: 57).

Az írott szöveg vizualitása. Az írás a szöveget vizuális természetűvé alakítja át. A szöveg egy felületen helyezkedik el, formával rendelkezik, s gyakran kromatikája is. A 13. századtól kezdődően a szöveg belső rendje a szöveg külső alakjában is elkezd tükröződni. A szöveg vizualitására vall a fejezetekre való osztottság, a fejezetek élére kerülő cím, a tartalomjegyzék, a lábjegyzet, a betűkarakterekkel való kiemelés (Neumer K. 2003: 238). A külső forma dominál az olyan szövegtípusokban, mint a lista, a táblázat, a mátrix (J. Goody 1998, 2007). E szövegek elvesztik rugalmasságukat, a szövegben a szó kétértelműsége megszűnik.

A fizikai határok áthidalása. Az írás áthidalja a fizikai távolságokat, határokat. Írásban megszólítható, elérhető lesz a más országban élő ismerős, családtag, megszólítható lesz az utókor. Ezt a folyamatot a telekommunikációs eszközök elterjedése juttatta diadalra.

Az oralitás és az írás interferenciái

Tematika: az írás és az oralitás váltogathatósága; az oralitás és az írás együttes jelenléte; az írott szöveg memorizálása, orális előadása; az orális szövegek megőrkítése.

Az írás és oralitás váltogathatósága. Több olyan elemzés áll rendelkezésünkre, amelyekből az derül ki, hogy egyazon kommunikációs helyzetben mind az írott, mind az orális kommunikáció alkalmazható.

Sz. Kristóf Ildikó a 16–18. századi Magyarország jogi kontextusú kommunikációtörténetét, a civil és a büntetőjogi szféra forrásait, az ördöggel kötött szerződés kora újkori hiedelmét vizsgálta. A kutatás forrásai: 1. a jog normáit megjelenítő szövegek (civil és büntetőjogi jogszabálygyűjtemények, regionális és lokális rendeletgyűjtemények, a vizsgálati és a bizonyítási eljárásról szóló kézikönyvek és traktátusok); 2. a joghasználat hétköznapi gyakorlatát megjelenítő források, a boszorkányperek. A források elemzéséből levont következtetések szerint a 16–18. század között a hitelesítési gyakorlat egyaránt használta az orális, az írott és a kevert formákat:

1. orális hitelesítés (többé-kevésbé formalizált, frázisszerű megfogalmazás; a szövegeknek két–több tanú előtt kellett elhangzaniuk);
2. „levelek”, tehát írás általi hitelesítés (testimonium litterale: contractualisok, obligatorilaisok, testimonialisok, reverzalisok stb.);
3. nem-verbális eljárások: szimbolikus tárgyak (kőhalom, kereszt, földhányás; marék föld mint a megkötött szerződés jele; tárgy lenyomata: pecsét a levélen, billog az állatokon, jelvas a város vagy a falu eszközein, edényein, az elítélt testén) és
4. szimbolikus cselekedetek (kézfogas, áldomásívás, eszem-iszom, feltartott ujj (Sz. Kristóf I. 2002: 26–28).

Hasonlóan ingadozott az oralitás és az írás szerepe a házasságkötésben. Az eljegyzés a házasságkötés előtti fogadalom volt. Formái:

1. eljegyzés alkalmával írásban örökítik meg, vagy az eskün tanúk vesznek részt;
2. a jegyesek jegyet, gyűrűt vagy kendőt váltanak;
3. az egyik fél a másiknak nászhozományt biztosít;
4. az egyik fél kötbért (zálogot) fizet a másiknak (Örsi J. 1998: 171).

Tóth István György az írásos és szóbeli rendelkezések 17–18. századi gyakorlatát tekintette át (Tóth I. Gy. 1994).

Dominkovits Péter a 17. századi joggyakorlatban (tanúskodás, végrendekezés, adósági perek), Égető Melinda a 17–18. századi szőlőhegyi társulatok működésében mutatta be az oralitás és írás párhuzamos jelenlétét (Égető M. 1985, Dominkovits P. 2002).

A 20. század elejétől városi és falusi környezetből egyaránt ismert a virágkoszorú átadása a halott hozzátartozóinak. A kondoleáló szöveg ilyenkor élőszóban is elhangzott, s írott formában is rákerült a koszorú szalagjára. Az ünnepi köszöntőlapokat a nyomdai vállalkozók honosították meg a 19. század folyamán. A 20. század során az ünnepköszöntés két formája, a jókívánságok írásban vagy szóban való továbbítása egyaránt lehetséges

volt. Az utóbbi években a személyes ünnepnap i látogatás, a postai köszöntőlap, az sms, a mail küldése, valamint a telefonhívás között oszlanak meg a választások. 1990-ben a román kommunista diktatúra bukását követően került sor a kollektivizálás idején elszájtított földet viaszszolgáltatására. A hajdani tulajdonosok mind birtoklevéllel, mint tanúk vallomásaival igazolhatták a földhöz való jogukat. Ugyanebben az időszakban történt meg a második világháború idején és végén munkaszolgálatra elhurcolt áldozatok anyagi kárpótlása. A munkaszolgálat igazolására az illetékes állami intézmény mind a munkaszolgálatot igazoló írásos dokumentumokat (magánlevél, tábori lap), mind a sorstársak bizonyító vallomását perdöntő bizonyítékként kezelte.

Az írás és oralitás együttes jelenléte. Az oralitás és az írás oppozícióba való állítása megkönnyíti sajátosságaik megértését. Valójában azonban a kétfajta kommunikációs forma egyszerre van jelen, egymást erősítik vagy kiegészítik. Megjelenésekor, évszázadokon keresztül az írás az élő, orális emlékezetet hivatott alátámasztani és megsegíteni. Az írás mindössze imitálja az emberi beszédet, az oralitás felidézhetőségét kívánja lehetővé tenni, a szóbeliség domináns szerepét támasztja alá (J. Goody–I. Watt 1998: 126, W. Ong 1998: 156).

A 16. század végéről a mohácsi ütközetet túlélte Nyáry Mihály végrendelete áll rendelkezésünkre. Címe: *Kelt Eger városában 1592-ben*. A 83. évében járó aggastyán „még tiszta elmével” és átok alatt, írásban fogalmazza meg utolsó rendelkezéseit. „Én is már özvegyiségemnek kilenczedik esztendejében már megéllemedett 83. esztendő ember, meggondolván, hogy az én életemnek napjaiban immáron rövid üdők, napok és órák lehetnek hátra, a melyek közül váratlan, és reménten oly óra lehet, melyben szívemet az halál megszorítja: még mostanában tiszta elmével gondolkodván arról, még fekvő beteg ágyomban szinténen vagyok, [...] megmásolhatatlan e testamentom-tételem szerént átok alatt hagyom, a ki fölbontja.” (Közli Századok IV. (1870) 485–489.)

A halálra készülő aranyösszéki, mészkei asszony, Gálffy Samuné 1942-ben végrendeletet készített. A végrendelet készítése környeztében megszokott eljárás volt. Esetében e végrendeletet az is indokolta, hogy a frontra távozott három fia közül kettőnek nyoma veszett. Az örökség elosztásánál mind visszatértükkel, mind az idegenben bekövetkezett halálukkal számolni kellett. Az asszony nem csupán a végrendeletet megszövegező jegyzővel közölte döntését, hanem tanúkat is meghívott, akik később az végrendelet elkészültét és tartalmát élőszóban is bizonyíthassák. A végrendelet a következő mondatokban vázolja a végrendelet helyzetét és körülményeit:

Alolírott Gálffy Samuné, született Borbély Róza, Cheia-i lakos, miután Isten segedelmével 60-ik életévemet betöltöttem, érezvén, hogy egészségi állapotom súlyosan megrendült s életem az életet adó és elvevő Isten kezében van, szükségesnek látom, hogy vagyonom felől rendelkezem:

*Ezért a mai napon, 1942 aug. 10 én, Pretorian Teodor, Kökösi Kálmán, id. Halmágyi Mózes és Szolga Sámuel lakásomra hívott tanúk jelenlétében, ép elmével, megfontoltan, saját elhatározásomból, senkitől sem kényszerítve vagy rábeszélve, a következőképpen végrendelkezem...*¹⁹

Az írott szöveg memorizálása, orális előadása. A klasszikus retorikák (Quintilianus, Cicero) a különböző bibliai locusok memorizálását kívánták megkönnyíteni. A *locisták* a korájuk specialistái voltak, akik impozáns információmennyiséget memorizáltak. Bethlen Miklós (1642–1716) mai napig lenyűgözi olvasóit az emlékiratában előforduló bőséges és pontos idő- és hely megjelöléssel.²⁰

A 19. századtól rendelkezésünkre álló kéziratos vőfélykönyvek azt bizonyítják, hogy a szertartás során elhangzó vőlegény- és menyasszonybúcsúztató, étel- és italköszöntő versek írott formában nyerték el végső alakjukat. A szertartás során az írott változat képezte az előadás alapját.

Az orális szövegek megörökítése. A 19. századtól, az alfabetizáció fokozódásával egyre általánosabbá válik a szájhagyomány (népdalok, rítusszövegek, köszöntők) kéziratos füzetekben való megörökítése.

Több olyan példa áll rendelkezésünkre, amely az írás és az oralitás huzamos egymás mellett élése miatti kölcsönhatásról tanúskodik.

A 16–18. század során növekszik a földesúri birtok, s ezzel együtt növekszik a jobbágyok nyomora. Az ekkori kérvényekben és folyamodványokban visszatérő motívum, hogy a jobbágyoknak a túrhetetlen nyomor miatt el kell hagyniuk a földet, meg kell szöknüik. Ezek a formulák beépülnek a bujdosó énekek formulái közé, az amerikázók, a kapitalizmus elől menekülők 19–20. századi paraszti leveleibe, a kivándorló énekekbe (Ortutay Gy. 1962: 500).

A 17–18. századi emlékiratírók a sajátosan szóbeli kommunikációt idéző argumentumokra hagyatkoznak. Cserei Mihály kijelentéseit tekintélyes személyekre való hivatkozással támasztja alá, s ezáltal az ellenőrizhetőséget kívánja biztosítani. Emlékiratában Cserei Mihály és Bethlen Miklós úgy adja elő életének eseményeit, mintha élőszóban, a szóbeli kommunikáció helyzetében számolnának be azokról.²¹

¹⁹ A végrendekező lányának hagyatéka. A Gálffy család levéltárát kutatás számára Gálffy Eszter engedte át.

²⁰ Az adatot Tóth Zsombornak köszönöm.

²¹ Az adatot Tóth Zsombornak köszönöm.

Az írás következményei

Tematika: a társadalmi egyenlőtlenségek termelődése; a tudás új architektúrája; az én megszületése; a történelmi érzékenység kialakulása; a kapcsolattartási habitusok megváltozása; az írott és a beszélt nyelv; a helyi kultúrák gyengülése; környezetek létrejötte (kolostor, iskola, könyvtár, a személyes univerzum, az utca).

Terminológia: a társadalmi egyenlőtlenségek termelődése, a tudás architektúrája, a hely egysége.

Nem könnyű feladatot vállal magára az írás, az írás történetének kutatója – állapítja meg Henri-Jean Martin –, hiszen egy kétarcú, ambivalens folyamatot kell bemutatnia. Az írás olyan nagy mértékben épült be az emberiség életébe, hogy miközben az emberi gondolkodásban, a tudományban, a társadalom életében és szerkezetében vitathatatlan eredményeket hozott, ugyanakkor el is sorvasztott bizonyos mentális-kognitív képességeket, visszaszorított bizonyos társadalmi viszonyokat. A társadalom észjárása, emlékezőtechnikái, valamint a szövegek előállítása és kiállítása között szoros kapcsolat van. Amilyen mértékben indokolt az írás történetének újabb és újabb állomásait, eredményeit áttekinteni, épp annyira fontos kitérni azokra a változásokra, amelyeket az írás előretörése – akarata ellenére – kiváltott az emberi mentalitásban, a kultúrában, az emberi kapcsolattartásban.

A társadalmi egyenlőtlenségek termelődése. Pierre Bourdieu állapította meg, hogy az intézmények állandósítják, folytonosan újratermelik az egyének, csoportok, társadalmi rétegek közötti különbségeket (P. Bourdieu 1978). Az írás *a társadalmi egyenlőtlenségek termelésének* egyik eszköze lesz. Nem eleve része az „ádami sorsnak”,²² hosszú időn keresztül (Egyiptomtól, a humanista kancellárián át napjainkig) a hatalom gyakorlásának eszköze. Megjelenésétől kezdve összefonódott azokkal az intézményekkel, amelyek használatba vették. Az intézmények státuszszimbólumaként működött. Elsajátítása, használatba vétele társadalmi privilégiumnak minősült, s az írás használóinak társadalmi előnyöket biztosított. Az írásba, az írott kultúrába való beavatódás a származás rendjén, hűségnyilatkozat, majd az oktatás megszervezése és demokratizálódása után intellektuális próbák alapján történt. Említett könyvében Jacques Le Goff az európai világi értelmiség létrejöttét, zárt kasztá alakulását követi nyomon (J. Le Goff 2000). Habár az írás megjelenése a tudás demokratizálását ígérte, valójában jelentős mértékben a társadalmi különbségek és hierarchiák rendszere kiépüléséhez járult hozzá (D. Fabre 1997: 6).

Korábban az orális tudás specialistái felügyelték, őrizték. A szakrális írás megjelenése szakadást okozott a kultúrában, s ezt követően sor kerül a feladatok újraelosztására. Az írás a szokás helyébe a törvényt állította (H.-J. Martin 1996: V), új logikai formulákat, a nyelv új változatát honosította meg. A törvények alkalmazása a nyilvános szférában történik, a szokás pedig visszaszorul, hallgatólagosan létezik. A 15–16. században, az írás tekintélyének növekedése következtében tekintélyüket veszítik mindazok a tudományok, amelyek nem térnek át az írás használatára (alkímia, mágia) (Y. Johannot 2000: 190).

²² A gondolat a vallástörténész Mircea Eliadétól származik.

A népoktatási kezdeményezések, az alfabetizációs mozgalmak az esélyegyenlőséget hirdették meg. S bár az írnutudás, az íráshasználat látványosan előretört, az egyenlőtlenségi helyzetek nem számolódtak fel teljesen.

Olvasmány

Claude Lévi-Strauss az 1930-as években tartózkodott Közép-Braziliában, a nyambikvarák körében. Itt figyelte meg a törzs tagjainak íráshoz való viszonyulását. Tapasztalatai hosszabb töprengésre ösztönözték a kutatót. „Tehát az írás már a nyambikvaráknál is megjelent; de korántsem olyan fáradságos tanulóiúdnak, amint képzelné lehetett volna. Csak külső jeleit vették kölcsön, de a valóságban idegen maradt tőlük. És ez is inkább társadalmi, mintsem szellemi célt szolgált. Nem arra kellett nekik, hogy megismerjenek, megjegyezzenek vagy megértsenek valamit, hanem hogy mások kárára növeljék az egyén – vagy egy tevékenység – dicsőítését és tekintélyét. Egy olyan bennszülött, aki még a kőkorszakban él, megsejtette, hogy a megértés nagy eszközeivel, még ha nem érti is igazában, legalább más célokat elérhet. Elvégre ezer és ezer éven át úgy élt és a világ nagy részében még ma is úgy él az írás, mint olyan társadalmak intézménye, amelyek tagjainak nagy többsége nem tud élni vele. A Kelet-Pakisztánban fekvő Csittagong körül a dombok falvait, ahol tartózkodtam, analfabéták lakják; de minden faluban él egy írnök, aki az egyének és a közösség mellett gyakorolja a hivatását. Mindnyájan ismerik az írást, és szükség esetén használják is, de csak a rajzát ismerik, mint valami idegen közvetítőt, akivel azért szóban érintkeznek. Nos, az írnök ritkán hivatalnokember vagy a csoport alkalmazottja: a tudománya hatalommal párosul, úgyhogy gyakran az írnök és az uzsorás is ugyanabban a személyben egyesül, nem mintha az utóbbi mesterség folytatásához szükség lenne írásművelésre; de hát így adódott, két jogcíme is van, hogy őneki legyen *befolyása* az emberekre.

Furcsa dolog az írás. Azt hihetné az ember, hogy megjelenése szükségképpen mély változásokat okozott az emberiség létfeltételeiben; és ezek az átalakulások nyilván szellemi természetűek lehetnek. Az írnutudás csodálatosan megsokszorozza az embereknek azt a képességét, hogy megőrizzék az ismereteket. Szívesen fognánk fel úgy is, mint holmi mesterséges emlékezetet, amely ha kifejlődik, jobban megértjük a múltat, tehát nagyobb szakértelemmel szervezhetjük a jelent és a jövőt is. Miután minden ismérvet kiküszöböltünk, amit azért hoztak fel, hogy megkülönböztessük a barbárságot a civilizációtól, legalább ezt az egyet szeretnénk megtartani: vannak írástudó és nem írástudó népek; az előbbieket képesek rá, hogy felhalmozzák a régi ismereteket, és egyre gyorsabban haladjanak a kitűzött cél felé, az utóbbiak meg képtelenek rá, hogy megőrizzék a múltat azon a mezsgyén túl, amit az egyéni emlékezet még rögzíteni tud, és egy hullámzó történelem foglyai maradnak, amelyből mindig hiányzik a kezdet, és hiányzik a terv tartós tudata.

De abból, amit az írásról és a fejlődésben betöltött szerepéről tudunk, semmi sem igazolja ezt a szemléletet. Az emberiség történetének egyik legáltalánosabb szakasza az újabb kőkorszak eljövételének idejére tehető: ekkor kezdődik a földművelés, az állatok megszelídítése és sok más eljárás. Csak úgy juthattak el idáig, hogy kis emberközösségek évezredek át folytatták a megfigyelést, kísérleteztek, és továbbadták elméik gyümölcsét. Ez a hatalmas vállalkozás kimerítően logikával és azzal a folyamatossággal ment végbe, amit a siker is tanúsít, pedig akkor még ismeretlen volt az írás. Ha az időszámításunk előtti IV. és III. évezred közt jelent meg, akkor a csiszolt kőkorszak forradalmának már egy távoli (és kétségkívül közvetett) eredményét kell látnunk benne, de semmiképpen sem az egyik feltételét. Vajon milyen nagy újdonsághoz fűződik az írás? A technika terén aligha hivatkozhatunk másra, csak az építőművészetre. De az egyiptomiak vagy a sumérok építészete nem állt magasabban egyes amerikai alkotásainál, akik felfedezésük idején még nem ismerték az írást. Fordítva pedig az írás kitalálásától a modern tudomány megszületéséig a nyugati világ olyan ötezer-velahány évet élt át, amely alatt az ismeretei inkább hullámoztak, mint növekedtek. Gyakran megfigyelték, hogy egy görög vagy római állampolgár és egy XVIII. századi európai polgár életmódja közt nem volt nagy különbség. Az újabb kőkorszakban az írás segítségével nélkül is hatalmas lépteket tett az emberiség; nyugati történelmi civilizációi az írás ismeretében is sokáig pangtak. Nyilván nehezen képzelnék el a XIX. és XX. század tudományos kibontakozását az írás nélkül. De ez a szükséges feltétel bizonyára nem elegendő hozzá, hogy megmagyarázzuk.

Ha kapcsolatot akarunk teremteni az írás megjelenése és a civilizáció egyes jellemző vonásai közt, más irányban kell keresgelnünk. Egyetlen jelenség volt hűséges kísérője az írásnak: a városok és birodalmak kialakulása, vagyis jelentős számú egyén politikai rendszerbe illesztése és kasztokba, osztályokba való lépcsőzetes elrendezése. Mindenesetre ez az a tipikus fejlődés, amelynek Egyiptomtól Kínáig tanúi lehe-

tünk abban az időben, amikor elkezdődik az írás: a jelek szerint mintha már akkor kedvezne az emberek kizsákmányolásának, mielőtt még szellemi világosságot gyűjtana a fejekben. Ez a kizsákmányolás, amely a dolgozók ezreinek tömörítését tette lehetővé, hogy aztán elcsigázó munkára kényszerítse őket, jobban megmagyarázza az építőművészet megszületését, mint az imént elgondolt közvetlen viszony. Ha helyes a feltevés, be kell látnunk, hogy az írásbeli érintkezésnek az volt az elsődleges feladata, hogy megkönnyítse a leigázást. Az írás önzetlen célokra való használata, amikor szellemi és esztétikai kielégülést szolgál, csak másodlagos eredmény, ha ugyan – mint leggyakrabban – nem pusztán arra való eszköz lesz belőle, hogy erősítse, igazolja vagy elkendőzze a másfajta felhasználást.

De kivételek is vannak a szabály alól: bennszülött Afrikában több százezer alattvalót csoportosító birodalmak voltak; a Kolumbus előtti Amerikában az inkák birodalma milliókat számlált. De ezek a kísérletek mindkét kontinensen egyformán ingatagnak mutatkoznak. Tudjuk, hogy az inkák birodalma a XII. század körül létesült; Pizarro katonái bizonyára nem győzedelmeskedtek volna olyan könnyen, ha három évszázad múlva nem találták volna már felbomlóban. Akármilyen rosszul ismerjük Afrika régi történetét, hasonló helyzetet sejtünk: nagy politikai képződmények születtek és tűntek el néhány évtized alatt. Lehetséges hát, hogy ezek a példák a feltevést igazolják, ahelyett, hogy ellentmondának neki. Az írás nem volt elegendő hozzá, hogy megszilárdítsa az ismereteket, de ahhoz talán nélkülözhetetlen volt, hogy megerősítse az uralmat. De nézzünk körül a magunk portáján is; az európai államoknak a kötelező oktatás érdekében kifejtett rendszeres akciója, amely a XIX. század folyamán fejlődik ki, a katonai szolgálat kiterjesztésével és elproletarizálódással együtt jár. Így az analfabetizmus elleni harc az állampolgárok ellenőrzésének megerősödésével olvad össze, amit a Hatalom gyakorol. Mert mindenkinek tudnia kell írni, hogy az utóbbi azt mondhassa: a törvényt mindenkinek ismernie kell.

Most már nem nemzeti, hanem nemzetközi síkon vetődik fel a kérdés, mert cinkosság szövődött az egy-két évszázada még nálunk is meglevő problémákkal küszködő fiatal államok és egy olyan gazdag nemzetközi társadalom közt, amely nyugtalankodik, mert úgy érzi, hogy az biztonságát fenyegeti az olyan népek reakciója, amelyeket az írott szó használata még nem tanított meg rá, hogy tetszés szerint módosítható képletekben gondolkodjanak, és engedjenek a felemelésükre irányuló erőfeszítéseknek. A könyvtárakban felhalmozott tudás birtokában ezek a népek sebezhetővé válnak azokkal a hazugságokkal szemben, amiket a nyomtatott iratok terjesztenek még nagyobb arányban. A kocka kétségtelenül el van vetve. De az én nyambikvara falumban mégiscsak a konok emberek voltak a legokosabbak. Mert akik elpártoltak a főnököktől, miután a főnök a civilizáció kártyáját próbálta kijátszani (távozásom után a legtöbb embere elhagyta), homályosan megértették, hogy az írás és az álnokság karöltve hatolna be hozzájuk. Egy távolabbi bozótban kerestek menedéket, és így jutottak némi haladékhhoz. Főnökük egyszeriben felfogta éles eszével azt a segítséget, amit az írás nyújthat a hatalmának, és így anélkül is megvalósította ennek az intézménynek a megalapozását, hogy használni tudná, s ezzel mégiscsak csodálatot keltett” (C. Lévi-Strauss 1973: 335–341).

A tudás architektúrája. Az írás alapvetően megváltoztatta az emberi tudás architektúráját.²³ Az orális társadalom tudása szituációfüggő. Az ismeretek alkalmazását a különböző sztereotip helyzetek (az azonos munkák ismételt elvégzése, az ünnepek megülvése, az emberélet fordulói) hívják elő. Az ismétlődő helyzetek a különböző szövegek, cselekvések számára kognitív, szociális, tárgyi és szövegkontextust teremtenek. Az esemény előtt kerül sor a rituális szövegek, cselekvések, tárgyhasználat stb. előkészítésére, begyakorlására. Az esemény lezajlása pedig a tudás ismétlését, rögzítését, emlékezetessé tevését biztosítja. A tudásrendszerek az egyén által megélt konkrét helyzetek szerint szerveződnek. A halállal és a temetéssel kapcsolatos tudás (hiedelmek, mágikus, preventív eljárások, vallásos előírások, imák, zoltárok, a temetési szertartás forгатókönyve, a temetési szertartás által előírt szerepek, a szerepek által előírt cselekvések és viselkedésmódok) az egyén emlékezetében azokhoz a temetési szertartásokhoz kapcsolódnak,

²³ A terminust Pléh Csaba alkalmazza (Pléh Cs. 2001: 68).

amelyekben részt vett. A különböző cselekvések elvégzését konkrét helyzetben, konkrét személyek által végrehajtva figyelheti meg, s rögzíti emlékezetében. Ez a tudás az emlékezetben raktározódik el, s annál időtállóbb, minél több tapasztalat erősíti meg. Az etnológiai kutatásban ezért vált ideális adatközlővé az idős, gazdag tapasztalattal rendelkező egyén. A temetésről beszélgetve, az adatközlő a halállal és temetéssel kapcsolatos tudását mindig a konkrét helyzetre való utalással közli. A különböző hagyományos szüzsék (népmese) előadásakor az adatközlő a szöveggel való találkozásait (az elhangzás körülményeit, hatását, a résztvevők megnevezését), a szöveghez kötődő élményeit is verbalizálja. A tudás tehát egyénenként az emlékezetben tárolódik, alapját a tapasztalatok képezik, a tudást az ismétlődő helyzetek hívják elő, s a tudás előadása élménynarratívumok formájában történik meg.

Mircea Eliade megfogalmazásában, a könyv megjelenése a *logos* győzelme a *mythos* fölött, az esemény dokumentumának győzelme az esemény fölött. Azaz, megszűnik az eseményben való részvétel élményét nyújtani, viszont biztosítani tudja a szövegek, az értékek, a normák állandóságát (M. Eliade 1978: 147). Az írás esetében a tudás belülről, a szöveg és gondolat szabálya szerint szerveződik, a gondolati rendet a racionalitás határozza meg. Az írásban lefektetett gondolat lineáris menetet követ, a gondolat az érvelés menetét követve bontakozik ki. Michael Heim a könyvet ilyen alapon az elme modelljének nevezi: „Mélyebb szinten a könyvnek a gondolkodás egyfajta szilárdságát és stabilitását fejlesztik ki a pszichében” (M. Heim 1998: 235). „A könyv meghatároz egy bizonyos utat, amelyen keresztül a világ dolgai hozzáférhetővé válnak, s amely a dolgok állásának bizonyos modellezésére irányítja a figyelmet” (M. Heim 1998: 231). J. Goody is azon a véleményen van, hogy az írás kihat az eszmék szerkezetére (J. Goody 1998: 192). A reprezentáció hozzáférhető, explicit jellegű, lehetővé teszi a szerzői szándék követését, megértését. A tudás elsajátítása erőfeszítést igényel, a szöveg tanulmányozását feltételezi. Az elsajátítástól kezdődően az egyén a tudását folyamatosan felhasználja.

Az információs forradalom felszámolja az orális és az írott kultúra tudás-architektúráját. A szituációkhoz kötött narratívumok, valamint a lineáris gondolatmenetek helyett új architektúrát honosít meg, a hálózati információ-tárolást. A szituáció-központúság, valamint a linearitás helyett az információkat az egyidejűség, a megkereshetőség, a technikai, mesterséges logika jellemzi. A hálózati információt igénybe vevő egyén függetlenné válik egy lokális társadalmi környezettől, egy közösségi emlékezettől, egy mentális-kulturális környezettől (nyelvi, ideológiai környezet, könyvtár), a tudást bárhol és bármikor igénybe veheti. A tudás birtoklása helyett készsége a tudás keresésére irányul, az emlékezet vagy a reprezentáció igénybevétele helyett a tudás technikai eszközök segítségével szerezhető meg. Ennek következtében a gondolkodási mechanizmus alapvetően megváltozik.²⁴

A tudás architektúrájának változása maga után vonja a tudás specialistája szerepében beállt változásokat. Az orális társadalom az öregeket a közösségi tudás letéteményesének tartotta, s ennek megfelelően tiszteletben részesítette. Amikor az emlékezetben őrzött

²⁴ A mentális architektúra fogalmát, a hagyományos és a hálózati tudásrendszerek összehasonlítását Pléh Csaba dolgozta ki (Pléh Cs. 2001: 68–74).

tudás veszélyessé vált, az agresszió ezek ellen a személyek ellen irányult. Az írás megjelenése után a szájhagyomány, az élő emlékezet jelentősége elhomályosodott,²⁵ s ezzel szemben erősödött meg az írástudók, az írás és a könyv tekintélye. A hatalom tekintélyét aláásó könyvek és könyvtárak elpusztítását több történelmi korszakból ismerjük. A sajtó megjelenése, majd az elektronikus információbázisok létrejötte demokratizálta a tudást, s a hagyományos értékekről a nívumokra, az aktualitásokra helyezte át a hangsúlyt. Minden írástudó potenciális alkotó, aki szövegeivel beléphet az írástermelők társadalmába. Az emlékezés hagyományos helyzetei (a múlt felemlegetése együttléti alkalmak, pl. halottvirrasztó, munkaszünetek, padra való kiülés alkalmával) helyett elterjed a friss információk napilapból, világhálóról való keresése.

Szövegek és kontextusok

Az első paraszti feljegyzések tétova próbálkozást tettek a Könyv mint modell utánzására. A füzetek szerkezete, megszerkesztése világosan követi a könyv szerkezetét. A füzet borítójára felkerül a szerző, azaz a tulajdonos neve. A komolykodó cím általában túlméretezi a szerzői szándékot. Valójában nem is a füzetbe kerülő szöveget kívánja leföldni, inkább a címadás szokásának kíván megfelelni. A mottó, a dedikáció, a szerzői vallomás szintén írástudó hagyományokhoz közelíti a kéziratos füzeteket. A füzetben belül folytonosan érvényesül a tipográfia eljárások utánzása (fejezetek, lapok számozása, térkitöltő illusztrációk, szövegtagolási szimbólumok). És végül a füzetet tartalomjegyzék zárja.²⁶

Jári Barna a falujának (Kémer) hagyománya szerint 1970-ben nyitott füzetet vallásos tárgyú versek és énekek számára. A borítóra név, cím és illusztráció kerül. A füzet címe: ÉNEKES ÉS SZAVALATOS FÜZET. ÉNEKES FÜZET. A kémeri Hajos Miklós szintén az 1970-es években nyitott füzetet. Az összegyűjtött versek könnyebb megtalálása végett tartalomjegyzéket állított össze. Tóth Ilona (Kémer) a füzetlap ökonomikus kihasználására törekszik, s ezért a verset hasábkba tördeli.

Egy 1768-ban készült gyűjtemény halotti énekeket tartalmaz 48 levélen. A 49–50. levelen található *MUTATO táblája/ AZ ÉNEKEKnek* (Szabó T. A. 1941: 7). Nagy Mihály zsoldároskönyvet másolt Székelyudvarhelyen, 1753-ban. A címlével b felén olvasható „azoknak nevek a' kik e' könyvnek le írásában foglalatoskodtak” (Szabó T. A. 1941: 9).

A bágyoni (Aranyosszék) Csép Klára az 1930-as években az ételreceptek számára füzetet nyitott. Füzetét „receptkérő” verssel indította: *Jó receptet írjál/ bele Atol telik/ az ember bele*. Az emlékverses füzetet tréfás hangulatú versek zárják. *Azért áll itt ez a törpe,/ Hogy emlékversidet őrizze*. Vagy: *Emlékverses füzetekben/ Sok szép emlék diszeleg,/ Én itt hátul őrzöm őket,/ Hogy meg ne szökjének*. Egy 1832-ből származó kéziratos füzet szerzője tréfásan szólítja meg az olvasóját: *Nyisd ki Ezt a könyvecskét/ Olvasd meg mind betünként/ Nyisd ki ezt a [...]et/ Meg találd [nevedet?]*²⁷

A katonák feljegyzéseinek könyv jellegére Katona Imre figyelmeztet. A katonafüzetek olvasmányként keringtek mind a kaszárnyában, mind a családi, rokon körben. A füzet, s ezen belül a feljegyzés címet kapott: *Katona Könyv s Feljegyzések, Versek; A baka gondolatai, Katonatörténet*. Egyes füzetek az utószóban megszólíthatják olvasóikat, a füzet olvasására buzdítják őket (*Eztet a kis könyvet el lehet olvasni!*) (Katona I. 1980: 105).

A kéziratos írásbeliség kezdetétől állandó gyakorlat a szöveg írásképeinek gondos kivitelezése, a szöveg illusztrálása. Kováts István dőri iskolamester 1763–1769 között vallásos énekeket jegyzett füzetébe. „Szép díszítményekkel, rajzokkal és kezdőbetűkkel ékesítette a leíró” – jellemzi a kéziratot Szabó T. Attila (Szabó T. A. 1941: 7).

²⁵ Az írás megjelenése fölöslegessé tette az emlékezés „géniusait” (J. Lotman 2001: 182). Az öregek emlékezete hitelességét veszti (Tóth I. Gy. 1996: 177–184).

²⁶ A hagyománynak a 16–19. századi kéziratos füzetekben való állandósulását követi Szabó T. Attila (Szabó T. 1934).

²⁷ A kézirát lelőhelye a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattára: MsU 1210/B.

Az én megszületése. A skolasztika korában fordulópont következik be az írás történetében. Megszületik a szerzőség, a szerzői öntudat. Az írás alkotás, intellektuális munka, szellemi zarándoklás. Ebben a folyamatban *születik meg az én* (H.-J. Martin 1996: XIII–XIV). Az orális társadalmakat vizsgáló B. Malinowski állapítja meg, hogy a nyelv nem alkalmas a gondolatok kifejtésére. Az írás nyelve „sűrített reflexióvá lesz” (idézi Nyíri K. 1998: 10). Az írás az alkotás, az önkifejezés új formájává válik. A populáris írásbeliségben ez a folyamat érik be a 18–19. századi emlékvessző füzetekben, a korábbi, nemesi emlékiratok után a 19–20. századi emlékiratokban, a gazda- és frontnaplókban, a 19. századtól kiterjedő népi költészetben. A szerzői preferenciák érvényesülnek a receptes füzetek anyagának összeválogatásában, a gyűjteményes füzetekbe másolt szövegek átvételében.

A történelmi érzékenység kialakulása. A kultúra történetét áttekintő munka szerzője, O. Spengler árnyaltan érzékelteti az írás hatását. Az írás az emberi kapcsolatokat megszabadítja „a jelen kényszerétől [...] Az írás a messzeség nagy szimbóluma; nemcsak a távolságé, de mindenekelőtt a tartamé: a jövőé, az örökkévalóság igenléséé” (O. Spengler 1994: 210). Az orális és az írott szöveg természetét vizsgálva Jurij Lotman az ’örök–rövidéletű’ oppozíciót állítja fel (J. Lotman 1974: 81). Több kutató véleménye szerint az írás használata akkor terjed el, mikor az orális kultúra léte válságba kerül (E. Nielsen 1954, Ritoók Zs. 1975). Rögzített, írott, megszerkesztett formája révén az írott szöveg a tárgyak alapvető tulajdonságával rendelkezik: élni tud az időben. Saját korából kilépve létrejöttének kontextusát teszi látható. Az írott szöveg képes a létrejötté és az újrafelfedezése közötti idő tartamát, távolságát, a két idősíki másságát érzékelhetővé tenni. Az emlékezéskutatás a dokumentumok kontraprezentikus természetét hangsúlyozza: az általuk felidézett múlt különbözik az értelmezés idejének kognitív-mentális világától.²⁸ A szöveg nyelve és szövegvilága nincs szinkronban, gyakran összeütközik a szöveg használatának nyelvvel és világával. Használata során a szöveg elemei archaizmusként funkcionálnak (B. Stock 1998).

Az írással együtt, annak tulajdoníthatóan, kialakul a történelmi érzékenység. Egy- más mellett él, s ezért egyszerre szemlélhető a régi és az új, a múlt és a jelen. Miközben – az említett nigériai példa szerint – a szóbeliség felemészti, eltünteti a törzsi múltat, az írás konzerválja, láthatóvá teszi azt (J. Goody–I. Watt 1998: 116–120). A múlt értékelése, a múltba való figyelés az európai társadalomban a 19. század folyamán bekövetkezett szemléleti forradalom. Az idő maga is patrimoniummá válik, amelynek őrzésére és láthatóvá tételére mind a nyilvános, mind a privát szférában különböző technikák alakulnak ki. Elkezdődik az újkori társadalomra vonatkozó források feltárása, kiállítás és kiadása, ami – a kulturális emlékezet formájában – az emlékezet demokratizálódását vonja maga után. A nemzet múltja mindeddig a tudósok „tulajdona” volt, most köztulajdonná, kollektív patrimoniummá alakul át (P. Nora 1986: 359). A 18. századtól beinduló irattermelés, majd személyes feljegyzés átmenti, elfelejthetlenné teszi a múltat

²⁸ G. Theisen *kontraprezentikus emlékezés* fogalmát értelmezi Jan Assmann (J. Assmann 1999: 23).

(M. Bloch 1996: 36). Rendre, előbb a nemesi, majd a polgári és a paraszti környezetben az írásnak tulajdoníthatóan a család története is *longue durée*-ben válik szemlélhetővé.

A kapcsolattartási habitusok megváltozása. A mobil információs társadalom kapcsolattartásában meghatározó szerepet játszanak a technikai eszközök. A kapcsolattartás feltétele a hálózati kapcsolat megléte. A hálózat, a maga technikai meghatározottsága mellett a kommunikációs csatornát (oralitás, írás, írás és kép), nyelvét (karakterek), a kommunikáció időtartamát, terjedelmét (felület) is biztosítja, meghatározza. Az interperszonális kommunikáció (a levél, majd napjainkban a mail révén) legyőzi a földrajzi távolságokat. A közvetlen kapcsolatok helyett általánossá válik a technikai eszközök által történő kapcsolattartás. A klasszikus levél az üzenetnek strukturált formát nyújt, amitől az csupán az elektronikus levél korában szabadul meg.

A mobil társadalomban új viszonyok, új kommunikációs szituációk (messenger, skype) jönnek létre, a nyilvános szféra megváltozik. A technikai eszközök birtokában hozzáférhetővé válik a kultúra. Megjelennek azok az oktatási formák, amelyek az oktatási folyamatot a technikai eszközök segítségével tervezik meg és bonyolítják le. Ebben a folyamatban új viselkedési és kommunikációs normák honosodnak meg (Heller M. 2001: 39–43).

A technikai eszközök igénybevétele miatt a kommunikáció rögzíthető, mások által is követhető, hozzáférhető. A beszélőközösség kapcsolattartási habitusában alapvető változások tűnnek fel. A kapcsolattartás jogi feltételekhez kötődik (a hálózathasználat joga). A kommunikációs felek a fizikai távolság ellenére direkt kapcsolatba kerülnek egymással (telefon, messenger, skype). A kommunikációs felek mentve vannak egymás zavaró közellététől. Ez a kapcsolat bármelyik beszédpartner kezdeményezéséből azonnal megszüntethető. Az egyén egyidőben több személlyel kommunikálhat.

Idézett munkájában írja O. Spengler: „A beszéd és a hallás mindig a közelnek és a jelennek szól; az írás segítségével viszont olyan emberekkel beszélhetünk, akiket soha nem is láttunk, vagy akik még meg sem születtek” (O. Spengler 1994: 210). Az írott kommunikáció (akárcsak a távbeszélés) az egyént kivonja a közvetlen (primér) társadalom ellenőrzése alól, a kommunikációs partnerek megválasztásában nagyobb szabadságot tesz lehetővé. Ennek következtében lehetővé válik a szakmai, érdeklődési alapon szerveződő kommunikáció gyakorlása, akárcsak a távoli, ismeretlen személyekkel fenntartott mindennapi kommunikáció.

Az írott és a beszélt nyelv. Az írás állandósulásával az írás és a beszéd nyelve között a távolság nőni kezd. Miközben az írott kultúra hosszú időn keresztül a latin nyelv használatát preferálja, az orális kultúra az anyanyelvet részesíti előnyben. Miközben az írott nyelv normákhoz igazodik hozzá, az oralitásban a köznyelv dominál. Egyazon társadalmon belül az értelmiségi egyre inkább az írott nyelvváltozatot használja a mindennapi kommunikációban is, a társadalom nagyobb része viszont a nyelv orális, köznyelvi változatát (J. Goody 1998: 212–214).

A helyi kultúrák gyengülése. Könyvében Peter Burke teszi szóvá, hogy az oktatás meggyengítette a helyi kultúrákat. Amikor a 16–18. század során a nemesség kivonul a kishagyományból, illetve az iskolák kapui rendre megnyílnak a köznép számára is, megváltozik a hagyományokkal szembeni attitűd, a viselkedés más szabályai lépnek életbe (P. Burke 1991: 315–326). Ezzel rokon jelenséget mutat be a technika előretörését nyomon követő Hermann Bausinger. A 18–19. században a „hely egysége” megszűnik, a mobilitásnak, a javak cseréjének és a sajtónak tulajdoníthatóan a helyi horizontok felbomlanak, megnyílnak az idegen hatások számára (H. Bausinger 1995: 53–88). Ebben a folyamatban mind a nyomtatott irodalomnak és sajtónak, mind a kézírásnak meghatározó szerepe volt.

Környezetek. Megjelenésétől és elterjedésétől kezdve az írás környezeteket teremtett, átrendezte az élettereket, jelentéseket telepített a világba, viselkedési szabályokat írt elő.

Az írás eszközei összefüggő, egymást feltételező tárgyegyüttest alkotnak. Ugyanakkor pedig részét képezik egy intézmény státustárgyainak, egy egyén személyes tárgyainak, egy közösség közösen birtokolt és használt tárgyainak. Történetük összefonódik az eszmék, a technika, az építészet, az ízlés és a divat történetével.

Az írást monopolizáló társadalmakban ezek a tárgyak egy-egy intézményben koncentrálódtak (kolostor, kancellária, egyetem, iskola, könyvtár). Ezek frekventálása társadalmi szerephez kötődött. Az oktatás terjedését követően az írószerek és a könyvek a családi és az egyéni életterben is megjelentek (könyvtárszoba, íróasztal és környéke, üzenőfal).

A kolostorok világában a könyv másolása és olvasása közösséget szervezett. Az olvasás, a szöveggel való találkozás közösségi, nyilvános aktus volt. Szerb Antalt idézzük: „A rendház hideg és furcsa módon mégis otthonias falai közt együtt ül a szerzetes közössége, amely közösség volt olyan szoros egybeolvadásban, hogy hasonlót egyénekre széthullt korunkban nemigen találunk. Talán ott ül társai közt a másoló is, nehéz munkája végeztével, rejtegetett, alázatos büszkeség az arcán, és az olvasásban legjáratosabb testvér felolvassa a legendát, »amit olvasni kell«. A készenlét, mellyel a hallgató megnyitja elméjét a kántált, recitativo-módon felolvasott szöveg befogadására, olyan lelki motívumokat tartalmaz, melyek a mai olvasó lelkétől idegenek: a szöveg tekintélyében akar misztikus módon részesedni, a kegyelemben, mely a szent szavakból kiárad” (Szerb A. 1978: 58).

A megszülető írástudónak a következő tárgyak álltak rendelkezésre: „Íme, azon szerzők listája, amelyekre szüksége van a klerikusnak: könyvek, pulpitus, éjszakai lámpa, teli tintatartó és toll, ólompálca és vonalzó, asztal, fenyítőpálca, katedra, fekete tábla, habkő, kaparókés, kréta. A pulpitus neve franciául lutrin (latrum); említést érdemel továbbá, hogy a pulpitus olyan rovátkás fokbeosztással van ellátva, mely lehetővé teszi, hogy arra a magasságra emeljük, ahol olvasunk, mert a pulpitus az, amelyre a könyveket szoktuk helyezni. Kaparókésnek pediglen azt a fémszerszámot nevezzük, amellyel a pergament készítik a pergamengyárosok” (J. Le Goff 2000: 110). Szinnyei József ilyenkép-

pen mutatta be az írás eszközeit. „Az írásnál használt eszközök továbbá a következők: a *kalapács* és *véső*, ezeket használták a legrégebb népek képeik vagy írásjegyeik kőbe metszésére; az *ecset*, melyet hajdan az egyiptomiak használtak, most a kínaiak kizárólag ezzel festik a betűket; a *nád*, calamus, callam ázsiai szóból ered, mely néven hívják mai napig a nádat Ázsiában, ezt a mi író tollunkhoz hasonlólag metszették, legkeresettebbek voltak az egyiptomi, azután a perzsi nád, ha elkoptak, késsel vagy durva kővel (talán tajtkővel) hegyezték ki, a keletiek még most is nádtollal írnak; az *író toll* már egy ötödik századbéli névtelen írónál többször említetik és a náddal együtt használtatott írásra a 10-ik századig, ekkor az író toll nyert elsőbbséget; az *érc toll* hihetőleg már az ókorban ismeretes volt, mert Montfaucon nyomán a konstantinápolyi patriarcha aláírásnál ezüst nádat használt; *ollóval* metszették el a papiros széleit; *szivaccsal* törölték ki a rosszul írt helyeket s az írónádat vagy tollat; *beretvával* nyesettek le a pergament darabos hibás helyei, azután *tajtkővel* kisimítván, eltávolították a még netán rajt levő szőrt” (Szinyei J. 1868: 298).

Az iskola az írással, az írott kultúrával való találkozás helye. Az első iskolai nap emléke, az iskolában töltött idő meghatározó élményként tér vissza a kollektív és a személyes emlékezetben. Egy 1905-ös leírásban olvassuk az iskola mint tárgyi környezet leírását: „Az írás fatáblán történt, mely egy mosósulyoknál hosszabb és szélesebb, lapát alakú lapoczká volt. Minden gyermeknek volt fatáblája, arra írt kettős lineába. Azután levakarta késsel, bicsokkal, vagy üvegdarabbal s valami sárga növényvirággal (oláh rózsá) kisimította, hogy a vakarás által keletkezett redő vagy egyenetlenség eltűnjék és ismét sima legyen a tábla, s a toll ne akadozzon rajta. Az író tollat, mert akkor még nem volt réz-, acél vagy másféle keménytoll, a libáknak ősszel elhullatott, összeszedett szárnytollai szolgáltatták. Mikor azok elfogytak, a megölt libák szárnyaiból csinált tollseprűk kitépett vastagabb vezértollai nyújtottak pennát a kis kezdő gyermek-diákokcskáknak. A lágyabb tollakat tüzes hamvas parázsban megforgatva edzés által keményebbé tették. Akkor átadták mest' uramnak az írásra elkészítés végett. *Aptálás* volt az elkészítés műkifejezése. A mester megapta a tollat, meghasította s a jobb kéz felől való részét kissé szélesebbnek hagyta. [...] Tintát az üst külső fenekéről levakart s vízzel vegyített kormos víz, vagy vizes korom szolgáltattott. Ezen kívül a megtört fagyalbogyó leve. Ez már haladás volt” (Koncz J. 1905: 39–40).

A könyvtár hangulatát a könyvek határozták meg. A könyvek töltötték be a teret, a helyiségben a könyvet másolók és olvasók voltak jelen. Figyelmük a könyvre összpontosult.

„A könyvtár részben kölcsönként könyvek lemásolása útján szaporodott, részben oly mód, hogy a rendbe belépő köteles volt egy könyvet hozni magával, részben kegyes lelkek végrendeletükben könyvet hagyományoztak a rendi könyvtárra. A magyar rendek eléggé gazdagok voltak könyvekben. Pannonhalmának például 80 könyve volt Szent László korában, amikor a nagy kremsmünsteri apátság csak 60.

A könyv mint értéktárgy, sokszor a kapzsiság és a tulajdon elleni vétkek célpontja lett. Tudunk egy Gutkeledi Vid mesterről, a XIII. század közepén, aki kölcsönként egy bibliát a csatári monostortól, melynek a kegyura volt. A bibliát később 70 márka ezüstért elzalogosította egy Farcasius nevű zsidónak, amiért is családjá két falut adott kárpótlásul a monostornak” (Szerb A. 1978: 56).

Az írás a családi, *a személyes univerzumban* is megjelent. Kezdetben csupán idegen, reprezentációs tárgyként tűnt fel, majd rendre a lakás biztonságát, a lakásban élők kényelmét kezdi szolgálni.

A pusztakamarási családi házban az 1950-es évekből származó levelek láttán a gyermekkorába visszatekintő Sütő András csodálkozva jegyzi meg: „Azt sem tudom, honnan került elő tol és tinta.” Ennek ellenére a család életének minden eseményét írott szövegek dokumentálják: „halomszámra kerülnek elő a tintával, tintaceruzával, géppel írott önéletrajzok, kérvények, azaz könyörgések. Egy újfajta zsolttáros könyv lapjai. Fölösleges most lemásolnom: ugyanaz a szöveg, ugyanaz a dallam. Nagypénteki hangulatban íródtak, keresztre feszített hétköznapokon. Sűrű és apró betűk, központozás nélküli, szordinós mondatok; a kétségbeesésnek sehol semminő egyensúlyvesztése vagy kiáltásba fúló kisiklása. Az a fajta próza, amelynek drámai erejét nem jelzők, hanem tények hordozzák.”

Az írást kiszolgáló tárgyegyütttest P. Santarcangeli a következőképpen jellemezte: „Sosem volt közömbös, hogy az ember milyen anyagra rója az írásjeleket – kemény vagy puha kőre, sziklára vagy osztrakonra, bőrre vagy pergamenre, kis táblára, selyemre, különféle levelekre, ólom-, sárgaréz-, bronz- vagy vastáblára –, úgyszintén az sem, hogy milyen eszközzel ír – bronz- vagy acélszerszámmal, amivel vézni lehet a követ, fapálcával, amivel a nyílvevőhöz hasonló jeleket lehet rajzolni a még puha anyagba, acéltűlással, ami nyomot hagy a viasztáblában, és amivel meg lehet ölni a zsarnokot, nádkalamussal (akár egy fuvola, amit egy testetlenebb dallam vékonyra finomított), csontlyukasztóval vagy tűvel, madártollal (liba-, kacsa-, sőt hollótollal, amivel a legfinomabb betűket róják; a toll metszését is tanították, mintha nem is mesterség, hanem művészet és tudomány volna), és végül az angol írásművészek találmányaival különféle formájú csiszolt acél-, iridium- és aranytollal. Aztán a közelmúltban elterjedt a »praktikus« és személytelen »golyóstoll«, de okosabb, ha ezzel nem írunk olyasmit, amit igazán fontosnak tartunk, ugyanis uniformizálja az írásunkat, befolyásolja gondolatmenetünket, eltorzítja, korlátozza sajátos észjárásunkat.

Úgy látszik hát, hogy az írásművészet hanyatlóban van egyszerűen azért, mert – sok más olyan művészethez hasonlóan, amelyekre az időnek nem lett volna szabad ránehezednie – a kalligrfiának sincsen már helye, nincs létjogosultsága, nincsenek olyan tárgyak, amelyek igényelnék alkalmazását; ezt pedig az írás alapvető jellemvonásai: az olvashatóság, az elegancia, a pontosság sínylik meg” (P. Santarcangeli 1971: 22).

Az írást fokozottan igénybe vevő társadalomban közvetlen környezetünk, *az utca* óriási üzenőfallá alakult át. Az utcanévtábla hol csupán a névadót nevezi meg, hol annak kilétét, biográfiai adatait is közli. Egy évszázadnál hosszabb múltra tekint vissza

az emléktáblák, emlékoszlopok állítása, amelyek a történelmi, művelődéstörténeti múlt egy-egy epizódját idézik fel, veszik birtokba. Az épületek homlokzatán az építés éve jelenik meg olykor az építető neve is. A faragott kapu feliratai szintén az építetők nevét hirdetik. A bejárat mellett a lakók névsora böngészhető. A boltok homlokzatán a vállalkozás, esetleg a vállalkozó neve, esetleg a boltban beszerezhető termékek megnevezése. A hajdani festett, az újabb transzparens cégtáblák szolgáltatásokat kínálnak. A kapukon gyászjelentő adja tudtul a halálesetet. Hirdetőoszlopokon a szervezők előadást, kiállítás, koncertet, filmbemutatót, kirándulást hirdetnek. Oszlopokon, épületeken kiadó lakást, tenyérjósást, nyelvviskolákat, testmodelláló technikákat és eszközöket, külföldi utazásokat, csodagyógyszereket, vallási és erotikus üléseket, divatbemutatókat, árleszállításokat hirdetnek. Politikai választások előtt pártok és jelöltek sajátítják ki a beírható felületeket. S ezután jönnek a graffitik, amelyek sportolókat, politikusokat, közéleti személyiségeket éltetnek és ítélnék el, vallási megváltással kecsegtetnek vagy elkarhozással fenyegetnek, nemzeti érzelmeket emlegetnek fel, szerelmet vallanak.

Az utca felirataiban a múlt és a jelen, a művészet, a sport, a tudomány és a propaganda, a közvetlen és a távoli, a személyes és a személytelen életvilág, az intézmények és a személyek szándéka találkozik össze.

Olvasmány

Az utca mint írott környezet hangulatát örökíti meg az alábbi szöveg.

New York roppant főútvonala, a Broadway és annak epicentruma, a Times Square a világnak az a pontja, amelyet a legsűrűbben lep el a nyomtatott betű. A moziknak, a fény e templomainak transzparensai a 42. utcában. A Las Vegas-i Stardust Szálló 15.000 égőből készült óriás fényreklámja; a New York-i Macy's hat emeleten végighúzó felirata (A világ legnagyobb áruháza). Egy átlag amerikai egy nap alatt akár 1500 reklámot is láthat. A Las Vegasban és Hongkongban az utca éjjel-nappal egyaránt örökös fény- és színűnnepet ül.

A város nagy, nyitott könyv, amelyet névtelen írással írtak tele. Elég csak nézni: a képek maguk megszólítanak bennünket.

Az oszlopokkal, zászlórudakkal teletűzdelt benzintöltő állomások, szervizek, a szélben-napfényben csattogó óriás cégérlobogóikkal.

Álomba merült utasok feje fölé hajló plakátok a metrón.

Beszélő falak; léggömbök, amint szavakat szállítanak az égre, ahová szeszélyesen szárnyaló repülőgépek írják az üzenetet.

A hirdetőoszlopok és a leszaggatott plakátok, amelyek ismeretlen jelmondatokká állnak össze. A fal-firkák: a graffitik.

Múlt századi elfeledett cégtáblák.

Piaci palatáblák; egzotikus betűk a ládákon; vásári tündérvjátékok.

A fűszerüzlet meg a kirakata, melyek saktáblaszerűen felrakott, sokszínű kis plakátok díszítenek; az újságosbódék papírfalai; a párizsi illatszer-kereskedők tarka színegyvelege; a kávéházak ablaküvegei, amint ódivatú szavakat zsolozsmáznak: banana split, ice cream soda; krétamázolmányok; a boltok ablakredőnye; a kiárusítások harsány ajánlatai; a végeladások, melyek vászonra festett hirdetéseikbe öltöztetik a homlokzatokat.

Az olcsó áruházak óriási árcédulái, a bemázolt falak, a tarkabarka házak, a hippik üzenetei, we love you, az olaszok falra ragasztott gyászjelentései, az autó-rendszám-táblák, térképek.

Újságok és folyóiratok, prospektusok és röpiratok, plakátok és gyógyszeradagolási tájékoztatók, a napi posta, táviratok, könyvek és szótárak, évkönyvek és értekezések, használati utasítások és tervrajzok, az apróhirdetések, a lelki posta. Távnymtatók, képregények, zsetonok és menetjegyek, bankjegyek és kalligrafált étlapok, a könyvkereskedők és ingatlanügynökök kirakatai. A futó neonfeliratokon pislo-

gó szavak, a cégtáblákon felkúszó vagy aláguruló betűk. A reklámautók, a mozgó reklám: szendvicsemberek és a gyalogosokkal együtt menetelő reklámtasakok.

A tehervagonokat borító rejtelmes számok, a mérőórákon átcikázó számjegyek.

A padlótól a mennyezetig nyomtatott betűkbe öltöztetett kubai pavilon Montrealban: megdöbbenő, drámai látvány.

Többkarú útjelző póznák, az utcák fölött függő, a homlokzatokból, házormokból, beszögellésekből előttoppanó, a holt tereket csíkozó, az emeleteket ostromló sok feliratos tábla.

Kis falragaszok: ne nevetesse ki magát, tanuljon meg táncolni! – ereszcatornákról lekúszó figyelmeztetések; jegyautomaták; levélszekrények és a széltől megrezegő plakátfoszlányok; feliratok a kocsit követésén; hivatalos falragaszok, választási fogadkozások, az állami sorsjáték bódéi; menetrendek, utcatáblák, hirdetések felragasztása tilos vagy hulladékgyűjtő feliratok.

És még mi minden: a sok vigyázat, veszélyes!; törekeny!; vigyázat, mázolja; vészkijárat; rendőrség; várjon!; átmehet!; parkolni tilos; belépni tilos; nem is beszélve a szem- és kézmagasságban elhelyezett figyelmeztetésekről: bejárat, kijárat, le, fel, tolni, húzni.

Mint a könyv, melyet sokat forgattak, a város is magán viseli a patinát, mellyel használói vonták be: a falfirkák megannyi széljegyzet, amelyekben némely andalgó gyalogosok gyönyörűségüket lelik. (D. Riout–D. Guedjan–J. P. Leroux: *Mi a graffiti?*, idézi J. Georges 1991: 132–134.)

Szövegek és kontextusok

Több leírás érzékelteti azokat a viszonyokat, amelyeket a szabadságvesztésre ítélt személyek éltek meg. Környezetük szokatlanságát az írás hiánya is okozza.

1. Az élete utolsó hónapjait lágerben töltött Radnóti Miklós a rabság állapotának érzékeltetésére panasolja fel 1944-ben a könyvektől és a postától való megfosztottságot:

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksín, hernyóként araszolgatván a papíron;
zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a Lager
őrei s posta se jön, köd száll le csupán barakunkra.

(*Hetedik ecloga*)

2. Nyitrai Mózes unitárius lelkész 1913-ban született az aranyosszéki Mészkon. A bécsi döntést követően feleségével együtt heroikus munkát vállalt a dél-erdélyi unitárius hitélet és a magyar nyelvű oktatás folytonosságának biztosításáért. 1958-ban titkos szervezkedés vádjával fiával és feleségével együtt munkaszolgálatra ítélik. A Duna-deltában dolgoznak éveken keresztül, egymástól elzárva. 1964-ben szabadulnak. A házastársak az örök figyelmét kijátszva üzennek egymásnak. „Alumínium tányérokban kaptuk rabkosztunkat egy időben. Egyszer Sánta István cellatársam karcolást vett észre a tányérján.

– Ez maga, ez magának szól: 1939. május 30: Kocsord, Lupény, Kénos, Karácsonyfalva.

– Igen, ez az esküvőnk dátuma! És szolgálati falvaink! Ó, áldott, ó, áldott a kezeírása!” (Nyitrai M. 2001: 380).

3. Markovits Rodion 1884-ben született a Szatmár megyei Kisgerce nevű településen. Ügyvédi oklevelet szerzett. Az első világháborúban orosz hadifogságba esett. A hadifogság éveit az Usszuri nevű folyó partján található kínai halászfalu határában épült kaszárnya-városban töltötte. 1927-ben írta meg szibériai emlékeit „kollektív riportregény” formájában. *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény* című könyve 1927-ben, 1928-ban, majd 1965-ben látott napvilágot. Ebből idézzük a következő részleteket, amelyek arról győznek meg, hogy az idegenbe elhurcoltak a könyv, az írás segítségével teszik elviselhetővé a rideg körülményeket.

„De mindenki pontosan teljesítette a kötelességét, szinte szégyellte az, akit rajtakaptak, hogy aznap nem tanult, nem faragott tovább valamit a színes dobozon, elhanyagolta a rajzot, elmaradt a „Lady Hamilton” című regény olvasásában, nem gyarapodott új nyelvtani szabállyal a francia tudása, nem oldott meg egyetlen egyenletet sem, nem haladt előre az „Ács Ákos” című regény, nem készült új ballada. Az írók szorgalmasan írtak, mert ha egyetlen nap nem mentek be pontosan a szerkesztőségbe, ha egy nap elhanyagolták az irodalmat, a szomszéd bokszból már átszólotnak szemrehányóan: Abból se lesz regény soha. Akik zenei pályára készültek, azoknak szorgalmasan kellett gyakorolni, és esténként, mikor misztikusan zümögtek a bokszok, Rademacher főhadnagy úr hátrasímtotta bozontos haját, leült kis asztala mellé, rátett

egy hosszú deszkát, melyre a zongora billentyűi voltak fehérrel és feketével ráfestve, és álmotagon siklottak ujjai a néma billentyűkön, arca átszellemült, és néha csóválta fejét, ha hamisat fogott, és újrakezdté a néma zongorán saját kompozícióját, melyet valószínűleg bravúrosan adott elő. Ott volt előtte a kotta, és aki nem hitte, belenézhetett a kottába, belenézhetett Rademacher főhadnagy úr életébe. Beleszólhathott, belejavíthatott a Rademacher főhadnagy úr életébe.

És voltak írógépek is, melyeken szorgalmasan kopogtak láthatatlan papíron láthatatlan beadványokat. Valószínűleg helyesen és lelkiismeretesen készültek a beadványok, lekiismeretesen kellett készülniük, magának csinálta mindenki, nem volt oka csalni.

Csak a zongora hangja nem szárnyalt, az írógép nem kopogott, és nem gördült a henger alól a papír. Csak éppen a húrok hiányoztak a zongoráról, és éppen hogy a billentyűk nem mozogtak, de ki volt rajzolva pontosan minden billentyű, és az írógép betűi is az írógépen, mint az asztalra kirajzolt betűk, bizonyára úgy írt volna, mint akármelyik hazai írógép. Vagy a kis távirógépek, azok is éppen úgy kattogtak, és éppen úgy lehetett nyomkodni, mint otthon a távirógépeket, de megszűnt az összeköttetés, nem volt érdemes drótot kapcsolni hozzá. Drótnélküli távirógépek voltak ezek, és éppen most elromlottak, elromlottak pár évre, nem lehetett velük híreket küldeni, de kattogtatni éppen úgy lehetett, mint a hazai távirógépeket.

A vak zongorákon nem dübörög a szenvedély, a vak írógépekről nem olvad a gondolat, a vak távirógépekről nem repül az üzenet.” (Markovits Rodion: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 227.)

4. A második világháborút követő, 1945 szeptembere és 1948 júliusa közé eső időszakot Zsigmond Ferenc az örmény Jereván város közelében lévő munkatáborokban töltötte. Feljegyzéseiben írja: [1945. december 24.] „Könyvet, olvasnivalót nem kapunk. Elrejtett könyveinket, jegyzeteinket sorra elkobozták, és amit megmentettünk, azt is állandó veszély fenyegeti. Úgy látom, félnek az írástól. Kissé idegesíti vendéglátóinkat. Nem szeretik az olvasó hadifoglyot. Általában az író-olvasó embert. [...] Vannak közöttünk írók, mérnökök, technikusok, művészek, tudós-professzorok, világot járt emberek, kitűnő szakmunkások, sportolók stb., stb. Micsoda kincs, micsoda élő könyvtár. A műhelyekben mesterséget tanulhatnak, vagy a jó Isten tudja, mi mindent »létesíthetnénk«, mi mindenre telne ebből a kimeríthetetlen, nyugalmi állapotban lévő szakmai-szellemi fellegvárból. Mi lenne, ha ki-ki előadást tartana saját szakmájáról, legkedvesebb olvasmányairól, élményeiről? Sokan különleges értékeket, élményanyagot rejtgetnek magukban. De nincs az az ember, akinek valamilyen tanulságos mondanivalója ne volna. Engedjünk minél több embert szóhoz jutni. Ez az ötlet igen hasznosnak bizonyul. És sok száz meg ezer embernek szélesíti tudását, látókörét. Az előadások legnagyobb értéke az akaraterő növelése, a remény táplálása, a figyelem, az életszemlélet jó irányba való terelése. De a fő cél természetesen az életmentés.

Érdekesnek és hasznosnak bizonyul a nyelvtanulás. Sokan az orosz nyelv elsajátításához kezdenek, habár aggasztó a nehézkes cirillbetűs írásforma. A naponta hallott szavakat témakörönként leírjuk. Cigarettapapírra kis háziszótárakat szerkesztünk és ezt nyelvtannal is próbáljuk kiegészíteni. Vannak sokan, akik angolt, franciát meg német nyelvet tanulnak.

De volt olyan is, aki verset írt. Verslábakat számolt, ritmust és rímshavakat keresett. Verseit felolvasta, a hallgatóktól tanácsot kért. Neves költő lett belőle” (Zsigmond F. 1995: 101–102). 1946 áprilisában örömmel látja felbukkanni Tamási Áron regényét: „Tamási Áron *Ábel Amerikában* című írása kerül a kezembe. Nem tudom, ki menthette meg a könyvet, ki a jogos tulajdonos. Már ronggyá olvasták s dugdosták lapjait. Felbecsülhetetlen érték itt egy jó könyv. Falom a sorokat” (Zsigmond F. 1995: 128).

Az első előadás megtartására 1946. január 11-én kerül sor. Maga Zsigmond Ferenc áll közönsége elé, a *Beszédképesség, szónoklás, szaválás* című előadásával. Szavalként a lágerben más alkalmakkal is fellépett. Két nap múlva Túróczy Pál nyomdász-mester tart előadást, *Könyvnyomtatás* címmel. Az előadást Zsigmond Ferenc szavalként követte. Újabb két nap múlva a foglyok Nagy Sándor zászlós, tornatanár *Modern testnevelés*, valamint Szenes Ottó *Érdekeségek a vasút életéből* című előadását hallgatták meg. Majd sorra Szőcs Ervin *Egyenes adó*, Derekas József hadnagy *Csillagjósolás* című előadása hangzik el. Január 22-én, közel a költő halálának napjához, ismét Zsigmond Ferenc szerepel, Ady Endre és más költők verseit szavalként.